

„Törékeny boldogság”: Tzvetan Todorov
Rousseau-olvasata kapcsán

Todorov a *Felvilágosodás szelleme* című esszékötetében¹ az autonómiafogalom kapcsán megjegyzi, hogy az nem írható le az „autosuffisance”-szal, vagyis azzal az állapottal, amikor a világhoz való tartozásunk tudatát háttérbe szorítja – vagy elfeledteti velünk – az önnön létezésünkre korlátozott boldogság érzése. Voltaképpen még a *létezés érzése* kapcsán is egymásra vagyunk utalva, teszi hozzá, majd ugyanazt a bekezdést idézi Rousseau *Párbeszédeiből*, amit a *Törékeny boldogság* 1985-ös, egészében Rousseau-nak szentelt kötetében.² „Legédesebb létezésünk viszonylagos és kollektív, s lényünk igazi önmaga nincs mindenestül énünkben. Így néz ki az ember lelke, az életet sose élvezhetjük egymagunkban, mások közreműködése nélkül.”³ Ebből persze korántsem következik, így Todorov, hogy minden társiasulás helyeslendő, Rousseau nem győz óva inteni a közvélemény, a közgondolkodás, az előítéletek, a társadalmi szerepek és cselekvési minták káros hatásától. Inkább arról van szó, hogy az embernek a társas életből való – akár önkéntes – száműzetése, s következésképpen pusztán csak önmagából történő építkezése, ahogy az izoláció minden formája, legyen bármennyire magával ragadó létforma, voltaképpen (ön) korlátozó jellegű. Az embernek nem pusztán abból adódik a nyomorúsága, hogy másokra van utalva, de abból is, hogy korlátlanágát és szabadságát csak másokkal való relációiban élheti meg vagy teremtheti meg önmaga számára. A másik azonban, egyszerűen létezésénél fogva, mindig korlátozó erőt is jelent, így tehát a boldogság szükségszerűen törékeny állapot.

Todorov Rousseau-val foglalkozó kötetében a boldogság lehetőségének kérdése felé fordul; arra keresi a választ, hogy a társadalmi kötelek nagy kritikusa és reformátora hogyan tartotta lehetségesnek megőrizni az egyéni boldogságot a társadalmi korpuszon belül. Todorov azon gondolkodók körébe tartozik, akik Rousseau gondolkodását egységében és szerves összefüggésben kívánták megérteni, ezért lényegileg összetartozónak tekintették politikafilozófiai írásait és írói életművét. A kérdés, amit Todorov Rousseau nyomán szeretne megfogalmazni, így hangzik: hogyan lehet úgy társas módon létezni, hogy az adott társadalom ne fossza meg az embert önmagától? A következőkben Todorov gondolatmenetén haladunk végig.

¹ Tzvetan TODOROV, *L'esprit des Lumières* (Paris: Robert Laffont, 2006).

² Tzvetan TODOROV, *Frêle bonheur: Essai sur Rousseau* (Paris: Hachette, 1985). A továbbiakban FB.

³ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Oeuvres complètes, Tome I-II., Les Confessions – Autres textes autobiographiques*, Édition publiée sous la direction de Bernard GAGNEBIN et Marcel RAYMOND avec la collaboration de Robert OSMONT (Paris: Bibliothèque de la Pléiade), n° 11, 813. A létezés érzésének szintézisét Rousseau a „Magányos sétáló álmódzásainak” ötödik szakaszában írja le, bár való igaz, hogy az azt megelőző, életművét összegző „Párbeszédekben” hosszasan beszél erről az extázisról és a szerző jellemének ehhez a tapasztalathoz fűződő viszonyáról.

Társadalmi viszonylatban az egyénnek három, különböző természetű és minőségű lehetősége van, hogy saját pozícióját kialakítsa. Először is ott van a Társadalmi szerződés állampolgára, aki a hon polgára; majd az *Álmodozások* magányos, elszigetelt, önmagáért létező individuuma; végül az *Emil*-féle tanítvány, az erkölcsileg megfelelően képzett, egyetemes ember. Ha az első modellt vizsgáljuk, a *citoyen* stratégiáját, a probléma eleve adott. A modern társadalom rákfenéje, Rousseau egyik legsúlyosabb láttelepe, hogy a polgári erények nem összeegyeztethetők a humanitárius erényekkel. Az ellentmondás az *Emil* tanúsága szerint annyira kiélezett, hogy el kell döntenünk, melyik oldalon foglalunk állást. Attól függően, hogy a természettel vagy a társadalmi intézményekkel kell megharcolnunk: embert vagy polgárt kell képeznünk, mert a kettőt lehetetlen egyszerre kialakítani. Teljesen világos, és talán nem szorul különösebb magyarázatra az *Emil* alapvetése, nevezetesen, hogy a legkiválóbb társadalmi intézmények képesek a leginkább megváltoztatni (*dénaturer*) az embert." Az eredendő természet elvesztése vagy átalakulása a természetes ember egész lényét érinti, aki éppenséggel az állampolgár ellentéte. „Az a törvényhozó, amelyik mind a két erényt tekintetbe veszi, végül mindkettőt elveszti, mert ellenkezik a természettel, hogy egy szenvedélynek két tárgya legyen.” (*Levelek a hegyről*). Rousseau nem győzi hangsúlyozni, hogy ez egy tragikus és orvosolhatatlan törésvonal: „Az ember nyomorúsága abból az ellentmondásból fakad, mely ember és a polgár között feszül, utalják őt teljes egészében az Állam rendelkezésére, vagy hagyják meg önmagának, de ha megosztják a szívét, az a vesztét okozza.” (*Politikai töredékek*) Az embernek két, különböző természetű, egymással igencsak összebékíthetetlen urat kell szolgálnia, hogy önmagával és környezetével összhangban éljen. Így tehát az önmaga számára nevelt ember és a mások számára nevelt ember szükségszerűen ütközik egymással. Az *Emil* azonban később feloldja ezt a paradoxont, mégpedig úgy, hogy megkülönböztet három, különböző típusú létformát: az elszigetelt egyént, aki a testében él, a polgárt, aki a *cité*-ben él, és az erkölcsi lényt (*individu moral*), aki a világban él. Ez a harmadik út a boldogság ígéretével kecsegtet, amennyiben képes finoman kitérni a családi – törzsi, lokális, szomszédsági – korlátozások elől. Nos, ez eléggé bizonytalan és egyben lehetetlen boldogság – szögezi le Todorov. A (hon)polgár a hazáját védi, az (egyetemes)ember, vagy világpolgár nem hajlandó előnyben részesíteni a saját népét más népcsoport rovására. Rousseau leszögezi, hogy a „patriotizmus és a humanitás például két, teljességgel összeegyeztethetetlen erény egy adott nép körében” (*Levelek a hegyről*). Az *Emil* keményen fogalmaz: „minden hazafi kegyetlen az idegenekkel”, akik odahaza demokratikus elveket követnek, ennek a hazafiságnak a szellemében idegenben elnyomók, rabszolgatartók vagy gyarmatosítók. Rousseau nem csak leírja a polgár és az „ember” között húzódó ellentmondást, hanem hierarchiába is rendezi a tagok kapcsolatát. Az (egyetemes) ember értékrendje magasabb rangú, mint a polgáré, hiszen valamennyien egy adott közösségrendjébe születünk, egy bizonyos hazában, így a (hon)polgári minőségünket megkapjuk a „szomszédságtól”, míg emberré egy hosszú folyamat

során válhatunk. A hazafiság eredendő bűne, hogy ugyan nem nyíltan, de határozottan eltörli az egyenlőség gondolatát. A spártaiak az egyenlőség gondolatát csak a városállamon belül tekintették érvényesnek, és ez az egyenlőség is csak megszorításokkal létezett, nevezetesen a nők és a rabszolgák kizárásával, márpedig a tényleges erkölcs, igazság és erény az egyenlőség gondolatára épül.

A továbbiakban Todorov egy kissé merész ugrással a szerzői pozíciókat mérlegeli a társadalmi működésmód szerint. Miután tehát Rousseau műveit a benünk foglalt tartalmi egységek alapján vizsgálta meg, most a szerző és írásműve relációjában próbál valamiféle megfajtást találni a kérdésére. Itt egy pillanatra fölmerül a pszichologizáló interpretáció csábítása – amely Rousseau esetében kézenfekvőnek tűnhet, de valójában mindig leegyszerűsítő olvasat – magyarul, az a kérdés, hogy mit jelent a rousseau-i gondolatrendszerben a magány lehetősége. Nyilvánvaló, hogy Todorovot mindvégig az egyén autonómiájának a kérdése foglalkoztatja, az autonómia lehetősége és intakt volta. Azaz, hogy mennyit áldozhatunk fel önmagunkból, hogy egy nagyobb egész részei legyünk, illetve, hogy mi az, amiről a világban érdemes lemondani, azért, hogy izolációt fenntartsuk. Kissé sarkosan fogalmazva, Todorov azt sugallja, hogy a rousseau-i írásművek vállalkozását a szerző valóságból való menekülésének lehetősége mozgatja, illetve ennek a lehetőségnek a különféle módzatai. Todorov tehát az írás különböző mozzanataira és sajátosságaira a szerző egyéni életstratégiáját olvassa rá.

Az *írás* című alfejezetben úgy fogalmaz, hogy Rousseau magára ismert abban a személyben, „aki elhagyta kedvesét, csak azért, hogy levelet írthasson neki”. (Todorov, 48.) Az írás úgy jelenik meg, mint a távolság beiktatásából fakadó boldogság és örömeztetés, s ennyiben a szenvedély forrása. Számos példát idéz Rousseau-tól, hogy igazolja, az írás helyettesíti a közvetlen közlést, a beszédet. Ehhez adódik hozzá mintegy természetesen az írás közegében a valóságost helyettesítő *képzelt* mozzanata, amely ebben a gondolatkörben nem a másik emberhez való viszonyt változtatja meg, hanem a viszony tárgyát (Todorov, 49.). Számos példát lehet idézni, ahol Rousseau elragadtatással ecseteli, hogy saját, képzelt teremtményeivel népesíti be (fantázia)világát, velük társalog „szívem mindinkább elfordult az emberek társaságától, s képzelet valamilyen más társasággal vett körül; ez pedig annál jobban elbűvölt, mert akadály és kockázat nélkül látogathattam”.⁴ A következő távolságnövelő és a távolságtartást biztosító mozzanat a *természet* (Todorov, 50.), melynek poétikai funkciója Todorov szerint, hogy belőle lényegileg eltávolítható a többi ember világa, és helyére a természeti létezés örök állandósága ültethető. Ha a *Séták* természeti környezetére gondolunk, abban bizonyosan nincsenek más személyek, és a természet ott mindenféle alakot ölthet, csak emberit nem. A *személytelenítés* (Todorov, 52.)

⁴ Jean-Jacques ROUSSEAU, „Levél Malesherbes úrnak”, ford., in *Értekezések és filozófiai levelek* (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 627.

technikája révén, amikor is ismeretlenek kapnak poétikai funkciót az írásaiban, elfogadja ugyan mások jelenlétét, de nem tekinti őket saját személyiségjeggyel rendelkező egyednek. Nos, Todorov úgy véli, hogy Rousseau eme sajátosan poétizált magányosságának a terét az önéletrajzi műfaj keretein belül építheti meg. A rousseau-i „magányosságot”, véli Todorov, a korlátozott kommunikáció és önmaga keresése mozgatja. Csakhogy ezeknek az elemeknek, pótlékoknak, szertartásoknak az idealizálása maga is az egyenlőség eltörléséhez, mások kizárásához vezet. Amikor másokat funkciókra vagy működésmódokra egyszerűsít – ez gyakran fordul elő Thérèse Levasseur, az élettárs esetében – bizonyára elveszi tőlük emberi sajátosságukat, teljességüket. A magányos, önmagát kereső ember pedig éppúgy eltávolodik a polgári, mint az egyetemes emberi erényektől, összegzi a szerző. (Jóllehet Todorov azokat a szöveghelyeket is felidézi, ahol Rousseau nyilvánvalóvá teszi, hogy nem tartotta áthidalhatónak a valódi barátok és érzelmek helyettesítését azok pótlékaival vagy pótcselekvéssel.)

Ugyanakkor az ember lehet egyszerre társias és megőrizheti eredeti, természetes mivoltát, állítja a szerző. Ezt pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az *Emil avagy a nevelésről*, más szóval az a munka, amit Rousseau maga is a legfőbb művének tekintett. Ez a mű egyszerre személyes és személytelen, fikció és elmélkedés – azaz kevert természetű szöveg – sugallja Todorov. A szerző hétköznapi szóhasználatával élve a „szocializmus” és a szélsőséges „individualizmus” között megkülönböztet egy harmadik utat, a Montesquieu-féle „mértékletességet” (Todorov, 75.). Ez a mértékletesség legfőképpen az ember kevert természetéből fakad, Rousseau, maga is így jellemezte önmagát a Franquiéres-hez intézett levelében: „moi, être mixte”. A magányosság tehát nem az ember eredendő, természetes állapotától idegen, hanem a valódi, azaz kevert lényegétől. A kétféle létmód összehangolására Rousseau bevezeti a „házi” nevelés fogalmát, amely igen csak különbözik a polgári neveléstől – ez ugyanis a társadalom érdekét privilegizálta. Ez a „reform”-nevelés autonómiára tanítja az egyedeket, vagyis arra, hogy közösségben sem kell szolgálai módon alávetnie magát mások véleményének és ítéletének. Az ész individualista használatával ugyanis képessé válik arra, hogy másokkal kapcsolatba lépjen, a kapcsolatot ápolja, megőrizze, vagy éppenséggel felmondja.

Todorov szeretne valamilyen boldog és megnyugtató lezárást adni vizsgálódásának, amikor arról beszél, hogy a társadalmiság nem egy adottság „jobb híján”, hanem minőségek előállítója, kommunikáció, az érintkezésben formálódó erény. Nyilvánvaló, milyen fontos szerepet kap Rousseau-nál a nevelés az emberré formálás folyamatában, és mintha Todorov maga is itt találná meg azt, amit keres, nevezetesen az „autentikus” létezés kritériumát. Rousseau ugyanis arról beszél, hogy nem az értelem által válik ki az ember az állatok közül, „mint inkább azon tulajdonsága által, hogy szabadon cselekszik. A természet minden állatnak parancsol, s az állat engedelmeskedik. Az ember ki van téve ennek a hatásnak, csakhogy szabadsá-

gában áll belenyugodni vagy ellenállni (...).⁵A boldogság tehát, Todorov olvasata nyomán, a szabadságból fakadó nyitottság eredménye: belenyugodhatunk vagy ellenállhatunk annak, amit a közösségi létezés számunkra diktál. Amíg dönteni lehet a kérdésben, halványan földereng a boldogság lehetősége.

⁵ Jean-Jacques ROUSSEAU, „Levél...”, 96.